

18. Dil-kültür ilişkisi bağlamında Eski Türkçe *yaktur-* üzerine**Nurdan BESLİ¹****APA:** Besli, N. (2021). Dil-kültür ilişkisi bağlamında Eski Türkçe *yaktur-* üzerine. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (24), 364-372. DOI: 10.29000/rumelide.997529.**Öz**

Uyguların yerleşik bir düzenle yaşamaları, benimsedikleri dinlerle birlikte hayatlarında meydana gelen değişimler, çevrelerindeki toplumlarla ilişkileri, ticarî hayatları, beşerî ve sosyal hayattaki rolleriyle, diğer Türk kavimlerinden ayrıştıkları düşünülmektedir. Nitekim Uygurların yaşadığı dönemlerde meydana gelen kültürel gelişimler bu düşüncelerin delilleri durumundadır. Uygur eserleri pek çok açıdan (muhteva, yazı tarzı, kâğıt kalitesi, kitap cildi, baskı vb.) göz önüne alındığında ileri düzeyde bir kültür hayatının varlığına işaret etmektedir. Bu zengin kültürel ortama dair en önemli deliller, o dönemde oluşturulan dinî ve din dışı metinlerin söz varlığıdır. Değişen yaşam koşulları ve Uygurların siyasi, sosyal, ekonomik, dinî vb. farklı sebeplerle iletişim kurdukları toplumların da etkisiyle, söz varlığında üretme/türetme/ödünçleme hususlarında pek çok değişiklik meydana gelmiştir. Benimsenen dinlerle birlikte kabul gören uygulamalar, dilde yeni sözcüklerin türetilmesine neden olmuştur. Budizm'in canlıların sevaplarını ve iyiliklerini merkeze koyan yaklaşımları, Uygurların "buyan" adını verdiği "sevap ve iyilikler" ve bunların artışı nispetinde karmalarının da iyi olacağı düşünceleri, basım ve çoğaltım faaliyetlerinin de gelişmesine neden olmuştur. Bu doğrultuda Uygurlarda sevap ve iyiliklerin artması düşüncesi ile pek çok eser çoğaltılmaya başlanmış bu faaliyetleri anlatacak yeni eylemler de dilde kullanılmaya başlanmıştır. Eser çoğaltma gereksinimine karşılık olarak dilde bu eylemi anlatmak üzere bilhassa Uygurların son dönem eserlerinde *yaktur-* "bastırmak, çoğaltmak, kopyalamak" eylemi ile karşılaşmıştır. Bilhassa Tibet Budizmi çevresinde şekillenen metinlerde karşılaşılan sözcük, Eski Türkçe Dönemi sözlüklerinde yer almamış (2021 yılına kadar) ve araştırmacıların metin aktarımında farklı anlamlandırmalarıyla anlam karışıklığına uğradığı tespit edilmiştir. Bu yönüyle, eldeki çalışma, son dönem Uygur baskı tekniğinin önemli terimlerinden olan Eski Uygurca *yaktur-* eylemi üzerinde değerlendirmelerden oluşmaktadır. Öncelikle çalışmada, Uygur baskı tekniği ve tekniğin gelişimine mukabil "*yaktur*" eyleminin oluşum süreçleri ve sözcüğün metinlerde anlamlandırılma hadiseleri üzerinde durulacaktır.

Anahtar kelimeler: Uygurlar, Eski Türkçe, *yaktur-*, hapaks, Tantrik Budizm**On the verb of Old Turkish *yaktur-* in the context of language and culturel relationship****Abstract**

It is thought that the practices differ from other Turkish tribes with their living in a settled order, the changes that occur in their lives with the religion they have adopted, their relations with the societies around them, their commercial lives, their roles in human and social life. As a matter of fact, the cultural developments that took place during the times of the Uighurs are the proofs of these

¹ Dr. Arş. Gör., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Eski Türk Dili ABD (Ankara, Türkiye), dr.nurdanbesli@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-8940-1745, [Araştırma makalesi, Makale kayıt tarihi: 31.05.2021-kabul tarihi: 20.09.2021; DOI: 10.29000/rumelide.997529

thoughts. When Uyghur works are taken into account in many aspects (content, writing style, paper quality, book binding, printing, etc.), the existence of an advanced cultural life is witnessed. The most important evidence of this rich cultural environment is the vocabulary of religious and non-religious texts created at that time. Changing living conditions and political, social, economic, religious, etc. of the Uyghurs. Many changes have occurred in terms of producing/deriving/borrowing in the vocabulary, also with the influence of the societies they communicate with for different reasons. The accepted practices along with the adopted religions have led to the derivation of new words in the language. Buddhism's approaches that put the goodness and goodness of living things in the center, the "goodness and goodness" that the Uyghurs call "buyan" and the thoughts that their karma will be good in proportion to their increase, have also led to the development of printing and reproduction activities. In this direction, with the idea of increasing the goodness and goodness of the Uyghurs, many works have started to be reproduced and new actions to describe these activities have also been used in the language. In response to the need to reproduce the work, it is especially used in the late works of the Uyghurs to describe this action in the language. *yaktur*- the action of "suppressing, duplicating, copying" has been encountered. Especially, the word encountered in the texts shaped around Tibetan Buddhism was not included in the dictionaries of the Old Turkish Period (until 2021) and it was determined that the researchers had different meanings in the text transfer. In this respect, the present study consists of evaluations on the Old Uyghur verb "yaktur-", which is one of the important terms of the late Uyghur printing technique. First of all, in the study, the Uyghur printing technique and the formation processes of the "yaktur" action in response to the development of the technique and the events of the meaning of the word in the texts will be emphasized.

Keywords: Ancient Uyghurs, Old Turkish, *yaktur*-, hapax, Tantric Buddhism

-I-

Bir milletin ulaştığı medeniyet seviyesi, o toplumun sosyal yaşantısından iktisadî yaşam koşullarına, dilinden kültürüne, insanların tutum ve davranışlarından kılık kıyafetlerine kadar pek çok alanda gözlemlenecek bir olgudur. Toplumların zaman içerisinde kültürel, ekonomik, sosyal ve dinî açılardan gelişimlerine ve değişimlerine mukabil, pek çok değer dilde yerini alır. Milletlerdeki ilerlemeye bağlı olarak, gelişilen her bir alanda (iktisadî, dinî, kültürel vb.) ihtiyaca yönelik olarak dile yeni sözcükler girebilir veya dilde yeni sözcükler türeyebilir. Uygurlar, Türk kavimleri arasında ulaştıkları kültür seviyesi bakımından her zaman öncü konumda olmuş ve Türk kültür hayatının yanı sıra Türk dili açısından da tarihe önemli izler bırakmıştır. Bilindiği gibi Uygurların yerleşik hayata geçmeleriyle birlikte pek çok toplulukla bir araya gelmeleri, onları her anlamda geliştirmiş, kabul edilen dinlerin etkisiyle de bu gelişim desteklenmiştir. Kabul ettikleri dinleri öğrenme/öğretme ve yayma gayesi bu dönemde pek çok eserin tercüme edilmesine/yazılmasına ve çoğaltılmasına da neden olmuştur. Bilgi erişiminin rahatlıkla sağlandığı bu zengin dönemde Uygurların, iktisadî koşullarının da elverişliliğiyle pek çok alanda ilerleme ve gelişme kaydedilmiştir. Türk tarihinde Uygurların yaşantıları, inançları ve medeniyet anlamında geldiği nokta, onları diğer Türk topluluklarından ayıran hususlar olmuştur. İzgi'ye göre "İslamiyet'ten önceki Türk Tarihi'nde bilhassa kültür tarihi bakımından çok önemli bir yeri olan devlet hiç kuşkusuz Kao-ch'ang (Turfan) Uygurlarıdır." (İzgi, 1987: 5). Gömeç de benzer şekilde, Uygurların gerek Türk kültürüne ve gerekse dünya medeniyetlerine büyük katkıları olan bir devlet olduğunu belirtmiştir (Gömeç, 2011: 3). Çin tarihi belgelerinde 4. yüzyıldan itibaren Uygurların yüksek bir kültüre sahip olduklarını belirten Ögel, Uygurların sahip oldukları hoşgörü neticesinde çeşitli din ve mezheplerin kolaylıkla Uygur coğrafyasında yayılabildiğini böylelikle birçok kültür arasında mekik dokuyan toplumun, entelektüel hayatı yaşamış olduklarını belirtmiştir. Bu ılımlı ortamda pek çok

Uygur'un hoca, kâtip ve kültür elçiliği görevlerini ifa ettiğini de ifade etmiştir (Akt. Begtimur, 2018: 164). Birçok din ve mezhebin yayılma imkânı bulduğu Uygur topraklarında pek çok eser vücuda getirilmiş ve çoğaltılmıştır. Uygurlara ait mağaralarda bulunan ahşap baskı blokları da Uygurların basım işlerinde geldikleri seviyeyi gösteren deliller olarak kabul edilmektedir. A. Von Le Coq Uygur medeniyeti ile ilgili şu sözleri sarf etmiştir (Akt. Gündüz 1978: 338):

Bu yağmursuz ve kumlu kıtada, yüzyıllarca örtülü kalmış büyük binalar, heykeller, duvar resimleri, canfes ve kâğıt üzerine yapılmış resimler, kitaplar, zengin bir edebiyatın eski belgeleridir. Bunlar yüksek bir medeniyetin kesin şahitleridir. İngiltere, Fransa ve Almanya'da böyle şeyler yokken, güzel ve büyük bir medeniyet sahibi olan Türkler, atalarıyla iftihar edebilirler. Harfleri güzel, yazılışları mükemmel olan bu kitapların, renklerinde türlü renkler kullanmışlardır. Kitaplar, kâğıt ve deri üzerine yazılıdır. Bunlar, Türklerin güzel sanat duyularına birer şahittir. Kültürün gelişimi ve yayılışının en önemli araçlarından biri olan kitap basma sanatında, matbaanın mucidi Johannes Gutenberg veya Hollandalı Coster olmayıp, onlar bunu, ancak geliştirmişlerdir.”

Uygurların kitap basımı konusunda geldikleri nokta ile ilgili çeşitli görüşler bulunmaktadır. S. Gerçek'e göre Uygurlara ait mağaralarda bulunmuş ahşap baskı bloklarının varlığı X. asırda Uygurların matbaayı biliyor olduklarının delili sayılmalıdır. Uygurların matbaayı Çinlilerden daha önce kullandıklarını belirten Gerçek, blok baskı sisteminin Çin yazı sisteminde olduğu gibi pek çok şekilden müteşekkil bir alfabe sistemde (ideografik) tab' sanatı herhangi bir kâr ve kolaylık sağlamayacağını böylelikle ilk kullanıcıların Çinliler olamayacağını² belirtmiştir (Gerçek, 1939: 16). Konuyla ilgili olarak Bossert, matbaanın inkişaf edebilmesi için üç temel kaideye ihtiyaç olduğunu ifade etmiştir. Buna göre harf miktarı az olan bir yazı sisteminin mevcudiyeti önemlidir. Zira sınırlı sayıdaki harflerin seçilerek sözcüklerin oluşturulması çok daha kolay gerçekleşebilecek böylelikle basım işlerinde fayda sağlanmış olabilecektir. İkinci olarak matbaa gereksinimi kitapların ve eserlerin çoğaltımına ihtiyaç duyulması halinde vücut bulabilecektir. Bu da kültür bakımından ilerlemiş bir topluluğun mevcut olmasına bağlıdır. Son olarak ise tab' sanatının gerçekleştirilmesi için bu sanatın icra edilebileceği kullanışlı bir maddenin varlığına ihtiyaç duyulmaktadır ki o da kâğıttır. Uygurlar kendi dönemlerinde kâğıttan pek çok eser vücuda getirmiş böylelikle matbaanın oluşabileceği şartlar fazlasıyla hazırlanmıştır (Bossert, 2010: 423).

Uygurların baskı tekniklerini erken dönemde kullanıyor olması, elbette ki toplumun geldiği kültürel seviyeye ilgilidir. Bir toplumu belirli bir kültür seviyesine ulaştıracak, kültürel anlamdaki gelişmeleri hızlandıracak birtakım etmenler bulunmaktadır. Uygurlar dönemin dine ait kabulleri, bu dönemde pek çok eserin çoğaltılmasına aynı zamanda da eser çoğaltma faaliyetlerinde zamandan ve zahmetten tasarruf edilebilecek yöntemlerin geliştirilmesine vesile olmuştur. Uygurların inançlarında var olan sevapları arttırma ve bu sayede dinde mesafe kat edebilme düşüncesi, baskı tekniği ile daha sağlam bir zemine oturabilme imkânına kavuşmuştur. Eski Uygurlarda sevapların ve iyiliklerin arttırılması, elde edilen sevapların kişinin dünya ve gelecek hayatlarında fayda sağlayacağı inancı, dine ait kabullerin merkezinde yer almaktadır. Uygurların “buyan” olarak adlandırdığı sevapları kazanmanın ve arttırmanın, bu sevapları başkalarıyla paylaşmanın pek çok yararı olduğu düşünülmektedir. Ağca'ya göre sevapların artması ile birlikte dilekler ve dualar kabul olmakta ve kişi Buddha saygınlığına erişmektedir. Sevap kazanan kişi, Buddha diyarında doğma ve orada yaşama hakkını elde etmiş kimsedir. Sevap işleyen bir kimse kutsal varlıkların yerine geçebilme/manevi derecesini yükseltme fırsatlarını elde etmiştir. Ayrıca bunca sevap, kişiyi dünya ızdırapları olarak bilinen hastalık, zorluk ve kaza belalardan da korumaktadır (Ağca, 2015: 83, 98, 119). Bir Budist'in sevap kazanma yollarının

² M. Erdoğan'a göre Çinlilerin yazısında 800 esas hece bulunmaktadır ve bu hecelerin birleştirilmeleriyle de birleşik sözcükler oluşmaktadır. Çin'in yazı tipi bu haliyle diğer yazılardan ayırmakta ve bazı zorluklara neden olmaktadır. Zira Çinlilerin bir günlük gazete okuyabilmeleri için en az 2500, bilimsel bir yazı yazabilmeleri için en az 40.000 kelime bilmeleri gerekmektedir. İlkel matbaa kullanımı bu anlamda Çinlilere uymamaktadır (Erdoğan, 1971: 20)

başında kutsal kitapları okuma, yazma ve başkalarına öğretme gelmektedir. Öğretilerin başkalarına ulaşması ve onların da bu dinî bilgilere erişmesi sevap ve mükâfat kazanma yollarının temelinde yer almaktadır (Ağca, 2015: 91). Bu bilgilerden hareketle Uygurların, dinî bilgilerin artması ve yayılması oranında sevaplarının da arttığı düşüncesine sahip olduğu bilinmektedir. İyilik ve sevap olarak aktarılan “buyan”, canlıların hayatında arttıkça iyilikler çoğalacak, böylelikle canlılar karmalarında güzel yerlere gelebilecektir. Dünya hayatında “buyanların” artması; dilde tekrar edilen dhāraniler³, zikir tesbihleri⁴, dua tekerlekleri⁵ ya da eserlerin çoğaltılması vb. vasıtalar ile mümkün kılınmıştır. Bu minvalde dine ait tılsımlı sözlerin, duaların, kutsal varlıkların adlarının tekrarı ya da dua tekerlekleri vasıtasıyla duaların devam ettirilmesi, eserlerin yazdırılarak ya da bastırılarak çoğaltılması aynı düşünce bağlamında gelişmiş uygulamalar olmuştur. Tekin’e göre de, “tahta oyma baskı” usulünü gayet mükemmel bir şekilde uygulayan Uygurlar, tılsımlı heceler ve kelimelerden oluşan büyü yapma metinleri, günah çıkarma formülleri vb. uygulamaları arttırarak çoğaltmak gayesiyle baskı basım işlerine girmiş olmalardır. Budist Uygurlarda çeşitli hayır kurumlarına ve manastırlara maddi destek sağlamak amacıyla dinî eserlerin çoğaltılması ve elde edilen gelirlerin çeşitli amaçlarla kullanılması da basım faaliyetlerinin kullanımını gerekli kılmıştır. Tekin, baskı oyma tekniğinin kullanımını şu sözlerle ifade etmiştir:

“Budist manastırları, maddi ihtiyaçlarını karşılamak maksadıyla öteden beri aynı ve nakdi iane karşılığında istenilen dua formüllerini, irili ufaklı dini metinleri, bilhassa günah çıkarma kitaplarını halka, müminlere istinsah suretiyle çoğaltıp satardı. Çok rağbette olan bu dua kitapları, günah çıkarma formülleri evelden hazırlanır, sadece ketebe kaydı kısmı boş bırakılır; buralara kendi adları yazılıp müşterilere verilir. Sürümünü çoğaltmak için de “tahta oyma baskı”⁶ tekniğinden mükemmel bir suretle istifade edildiği anlaşılmaktadır” (Tekin, 1993: 46).

Dinî kabullerin ve inançların ihtiyaçları belirlediği bir ortamda, Uygurlar basım işlerini ilerletmiş, dine hizmet noktasında kolaylık sağlayacak teknikler kullanmışlardır. Gelişen ve değişen şartlar neticesinde Uygurların yazma ve çoğaltma işlemlerinde ilerlemeler kaydedilmiş, çağın getirdiği yenilikler, Uygur eserlerinde kendini göstermiştir. Ağca’ya göre Eski Uygur eserleri incelendiğinde, metinlerdeki yazı aletlerinden yazı stillerine; kâğıt ve cilt türlerinden⁷ eserlerdeki kayıt türlerine kadar pek çok değişim görülmüştür. Bilhassa 13 ve 14. yüzyıla ait metinlerin baskı yazı tekniği ile çoğaltıldıkları ve kolaylaşan teknik sayesinde bu dönemde pek çok eserin hızlıca basıldığını belirtmiştir (Ağca, 2014: 11). Uygur döneminde tercüme edilmiş/yazılmış eserler incelendiğinde baskı tekniğine ait birtakım bilgilerin bu eserlerde yer aldığı görülmüştür. Uygurların geç dönemlerinde basım tekniğine dair gelişmelerin olduğunu, eserlerin sonlarında yer alan kolofon kayıtlarından anlamak mümkündür. Eserlere sonradan eklenen bu kayıtlar, kitabı yazan, yazdıran, çeviren, çoğaltan, metnin tarihi, çoğaltılma sebepleri,

³ Dharani denilen ve okuyucuyu gizemli güçler tarafından koruduğuna inanılan, Buddha öğretilerini kalpte korumak ve sabitlemek amacıyla okunan zikirler bulunmaktadır (Gakkai 2002: dharani mad.). Soothill’in büyüülü formül olarak açıkladığı (Soothill, 1937: 93) bu zikirler kişiyi dine yaklaştıran ve onu her türlü kötülükten uzaklaştıran sözlerdir.

⁴ Budistler için zikir önemli bir kavramdır. Budistler belirli sayılardaki zikirlerini tespih yardımı ile çekmekte ve dua tekerleği çevirerek kutsal kabul edilen iki ibadeti yerine getirmektedirler. Küçük’e göre Sandal ağacından, Bodhi ağacından ya da kemik parçalarından yapılmış tespihlerin Buddha ile bağlantı kurmada kutsal bir araç olduğu düşünülmektedir. Rahiplerin bileklerine doladıkları tespihler onların Buddha ile yakınlıklarına işaret etmektedir (Küçük, 2018: 36). Tokyürek de benzer şekilde Buddha isimlerinin belirli sayılarda söylenmesinin tıbbi anlamda da kişilere iyi geldiğini ömürleri arttırıp sağlıklı yaşamaya vesile olduğunu belirtmiştir (Tokyürek 2019: 534).

⁵ “Elle, rüzgâr, su veya sıcak hava gücüyle çevrilen, “manichorkor” ya da dua tekerlekleri, Tibet Budizm’ine özgü bir uygulamadır. Elde taşınandan tutun da, Darjeeling’de 2,5 metre boyundaki gibi dev boyutlara kadar değişik ebatlarda olabilen dua tekerleklerinin üzerinde yazılı olan veya içinde saklanan elyazması kutsal mantraların her dönüşte evrene yayıldığına inanılır.” (Güç, Sharafullina 2016: 71)

⁶ İstenilen boyutlarda 1-2 cm kalınlığında tahta tabakaların kesilerek rahipler tarafından ince ve şeffaf bir kâğıda itinal bir şekilde yazılan metinler tahtanın üzerine yüzükoyun yapıştırılır ve oymacı tarafından kâğıdın arkasından ters suretle görünen yazıların etrafları oyulmaya başlanır. Böylelikle metin ters ve negatif bir biçimde ortaya çıkmış olur. Üzerine sürülen renkli ve rensiz mürekkeple istenilen adette kopya yapmak mümkün olur (Tekin 1993: 48).

⁷ Uygurlar kâğıdın icadından, kitabın ciltlenmesi, resimlendirilmesi ve tezyinine varıncaya kadar her çizgisıyla mükemmel bir kitapçılık sanatına sahiptir. Bilgi için bk. (Begtumur, 2018; Binark 1964; Raschmann, 2015).

çoğaltımdan hâsıl olacak sevapların gayeleri ve tevcihleri, dönemde hâkimiyet süren hanedan bilgileri gibi pek çok bilgiyi ihtiva eden kısımdır. Araştırmacıların da belirttiği gibi bu bölümler tarihsel dönemlerde *son söz*, *hatime*, *ketebe kaydı*, *sonlanma*, *bitiş kaydı* ve Yun. “zirve, son nokta; son rötuşlar” anlamlarındaki *kolofon* sözcükleriyle de bilinmektedir (Ağca-Arıcan 2019: 15; Ölmez, 1993: 159; Kasai, 2008: 7; Zieme, 1995-96: 412-414) Bu kayıtlarda verilmek istenen bilgilerin yanında, kayıtların dil malzemesinden, Uygurların kültürel bakımdan geldikleri seviyeyi görebilmek mümkündür.

-II-

Sosyal, iktisadî, beşerî her tür gelişimi yansıtan dil malzemesi, sahip olduğu söz varlığı ile Uygurların ilerleme kaydettikleri alanları da yansıtmaktadır. Bilhassa geç dönem Uygur eserlerinde kolofon kayıtlarında rastlanılan *yaktur-* “bastırmak, çoğaltmak” eylemi, Uygurların gelişen kültürünün bir numunesi olarak dildeki yerini almıştır. Tekin’ e göre yazı, yazı yazmakla ilgili kültür seviyesinin değişmesine mukabil gelişmeler sadece yazı malzemesinin cinsi ve kullanımı ile sınırlı kalmamış aynı zamanda kelime bağlamında da bir gelişim gözlenmiştir. Bir eylemin var olabilmesi için elbette ki öncesinde o eylemi gerektirecek bir yaşantı ve kültür birikiminin var olması gerekmektedir. Toplum tarafından gelinen kültür seviyesi, ihtiyaca yönelik olarak yeni bazı sözcüklerin kullanılması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Böylelikle dilde kavramları ifade edebilmek için, isim ve fiiller türetilmiştir (Tekin, 1993: 12-23). Böyle bir kültür birikimi ve ihtiyaçtan doğduğu düşünülen *yaktur-* eylemi, toplum kültürünün belirli bir seviyeye ulaşmasıyla, fiiliyatta bu sözcüğe ihtiyacın doğmuş olmasıyla türediği düşünülen bir eylemdir.

Bilhassa Uygur metinlerinin sonlarında yer alan kolofon kayıtlarında yer alan *yaktur-* eylemi, Budizm’in sevapların artışı oranında canlıların karmalarının da düzeleceği vb. düşüncelerden eserlerin çoğaltılması, kopyalanması, bastırılması gibi düşüncelerle dildeki ihtiyacı karşılamış bir sözcük olmalıdır. Uygurca eserlerde bilhassa kolofon kayıtlarında rastlanan sözcük, kolofonların tarihlendirilişini 13-14. yüzyıl Moğol dönemi olarak belirleyen Y. Kasai’nin de belirttiği üzere Uygurların geç dönemlerine tekabül etmektedir (Kasai, 2008: 15). Tantrik Budizm olarak bilinen, Uygurların geç dönemi, Tibetçeden pek çok eserin Uygurcaya çevrildiği bir dönemin adıdır. Porció’ya göre Tantrik Türk Budizmi, yerel inançlara, Tanrıçalara ve büyü formüllerine dayalı bir dönem olmakla birlikte blok baskı tekniği ile geliştirilmiş metinlere sahip ve Orta Asya’da ‘Hint Budist medeniyetinin Rönesansı’ olarak adlandırılan bir dönem olmuştur (Akt. İsi, 2020: 112). Ölmez, dönem metinlerini “blockdruck”⁸ olarak aktarmış ve bu metinlerin söz varlığı açısından diğer dönem metinlerinden ayrıldığını belirtmiştir. Genel olarak blok baskı fragmanlardan oluşan dönemde az da olsa yazma fragmanlara da rastlandığını belirtmiştir (Ölmez, 1998: 261-262; 2017: 84). Blok baskı tekniği ile yazılmış metinlerde rastlanan *yaktur-*⁹ eylemi, basım faaliyetlerinin artışıyla birlikte, sevapların arttırılma düşüncesi ile gelişen istekleri karşılayabilmek amacıyla onlarca, yüzlerce ve binlerce kez yapılan kopyalama, çoğaltma işlemlerini aktaran bir sözcük olmuştur.

Kültürel gelişimlere paralel olarak, toplumun kendine kattığı her şey, dilde yeni bir isim ya da fiil olarak yerini alır. Eski Uygur Türkçesinin geç dönemlerinde karşılaşılan *yaktur-* “bastırmak, çoğaltmak” eylemi, toplum kültürünün belirli bir seviyeye ulaşmasıyla bilhassa son dönem Uygur eserlerinde rastlanmıştır. Sözcük çeşitli eser ve sözlüklerde tarandığında bazı sıkıntıların varlığı dikkat çekmiştir. Buna göre bahsi geçen fiil, pek çok sözlükte yer almamış ya da tespit edilen anlamlar sözcüğün geçtiği

⁸ Konuyla ilgili bk. Zieme, Peter (1981). “Bemerkungen zur Datierung uigurischer Blockdrucke”, *Journal Asiatique*, 269, z. 385-400

⁹ BT XIII 20. 66; 40. 14. 38; 41. 17; 42. 3. 22; 43. 4; 44. 6; 47. 10; 48. 6; 49. 37.77; 50. 2; 51. 2. 25. 39; BT XXIII G 340; BT XXXVI A357; T III M 225.

bağlamlara uyum sağlayamamıştır. Buna göre *yaktur-* eylemi, Wilkens'in 2021 yılında çıkaracağı sözlüğe kadar, Uygur Dönemi sözlüklerinde¹⁰ yer almamıştır. Türk dilinin tarihsel dönem sözlüklerinde ise *yaktur-* EDPT'de Clauson tarafından *miñ küün tükel yakturup* cümlesi örnek gösterilerek “burn, ignite” fiilleriyle “tutuşturmak, yakmak” anlamlarında verilmiştir (Clauson, 1972: 900). Aynı şekilde DTS'de fiilin geçtiği bağlam verilerek, *miñ küün tükel yakturup* örneği üzerinden fiilin “yakmak, tutuşturmak” anlamlarının bulunduğuna işaret edilmiştir (Nadalyayev vd., 1969: 238). Eski Uygur Türkçesi eserleri incelendiğinde fiilin yer aldığı bağlamlarda farklı aktarımlarının olduğu, böylelikle anlama ilişkin bir karışıklığın bulunduğu görülmüştür. Buna göre R. R. Arat, *alku türlüg adalarta umug boltaç/ arış arıg bu yitiken sudur erdinig/ agzanıp miñ küün tükel yakturup/ adnlarka ülemiş buyan küçinte* ifadesini “her türlü tehlike anlarında ümit olan bu temiz duru yitiken Sütra cevherini okuyup, bin mum tamamen yaktırarak, başkalarına üleştirilen bu iyilik sayesinde” şeklinde aktararak (1991: 238-239) EDPT ve DTS sözlüklerine kaynaklık etmiş olmalıdır. Aynı şekilde J. Oda, *Uygurca Bir Vesikanın Budizm'le İlgili Küçük Bir Parçası* ve O.F. Sertkaya'nın *Burkancı (Budist) ve Manici (Maniheist) Türk Edebi Çevreleri* adlı çalışmalarında *arış arıg bo/ u yitiken sudur erdinig/ a/g/kzanıp miñ küün tükel yakturup/ adnlarka ülemiş buyan küçinte* “okuyup, bin mumu tamamen yaktırarak (yaktırdıktan sonra) başkalarına üleştirilmiş (taksim edilmiş) bu sevap sayesinde” şeklinde aktararak *küün yaktur-* ifadesini “mum yaktırmak” anlamıyla tekrarlamışlardır (Oda, 1980: 188; Sertkaya, 2004: 117). P. Zieme, *Budistische Stabreimdichtungen der Uiguren* isimli eserinde *arış arıg bu yitiken sudur erdinig/agzanıp miñ küün tükel yakturup/adnlarka ülemiş buyan küçinte* “bu temiz, duru Yitiken Sutra cevherini ezberleyip, bin tam baskı bastırıp, başkalarına paylaştıran bu iyilik sayesinde” ya da *ayançañ kértgünç köngülin men kamala açari/ayayu yüz sekiz küün/yakturup ülenü teğindüm* “saygı (ve) inanç dolu gönülle, ben, Kamala Açari saygı ile yüz sekiz nüsha bastırıp paylaştırdım.” vb. örneklerde *küün yaktur-* ifadesini “Exemplaren drucken lassen” şeklinde “kopya yazdırmak, bastırmak” anlamlarında aktarmıştır (Zieme, 1985: 161,171). Daha önce isimleri zikredilen araştırmacıların *küün* sözcüğünü “mum” şeklinde anlamlandırmasına karşın Zieme, Çince Juan > küün sözcüğünü *a rool of paper*, “kitap kısmı, nüsha” şeklinde açıklayarak anlamlandırmıştır (Zieme, 1985: 156, 171). M. Ölmez de *küün* sözcüğünün “nüsha, kitap tomarı” anlamlarında (EUyg. küün < Çin. 卷 juǎn) gelişen bir sözcük olduğunu ve eski metinlerde “kısm, bölüm, kopya, nüsha, örnek, kitap tomarı” ve “fasikül” gibi çeşitli anlamlarda kullanıldığını belirtmiştir (Ölmez, 1996: 145). Böylelikle *küün yaktur-* ifadesi “adet bastırmak, adet çoğaltmak” anlamlarında kullanılmıştır. Kılıç Cengiz, *yaktur-* ifadesinin eldeki metin aktarımlarından yola çıkılarak “yazdırmak ve bastırmak” anlamlarında kullanılabileceğini belirtmiştir (Kılıç Cengiz 2018: 248-249). Nitekim J. Wilkens 2021 yılında yayınladığı sözlüğünde *yaktur-* sözcüğünün “basamak, bastırmak, (baskıyı kâğıda) çıkarmak, baskı kütüğünü oydukmak, baskı kalıbına yazı oydukmak” anlamlarına geldiğini belirtmiştir (Wilkens, 2021: 856).

Budizm'in dinî kabulleri ve Uygurların kültürel gelişimleri göz önünde bulundurulduğunda metin aktarımları ve dolayısıyla sözcüklerin daha doğru anlamlandırılabilmesi mümkün görünmektedir. Türkçenin belirli bir döneminde hatalı olarak aktarılan *yaktur-* eylemi, kolofon kayıtlarında da yer alan *miñ küün* “bin adet” *yüz sekiz küün* “yüz sekiz adet”, *on küün* “on adet”, *beş yüz küün* “beş yüz adet” vb. kullanımlardan da anlaşılacağı üzere “çoğaltma, bastırma” eylemine işaret etmektedir. Uygurlarda gelişen şartlar, dolayısıyla baskı faaliyetlerinin de kolaylıkla gerçekleştirilmesi ve daha önce bahsi geçen dinî uygulamalarının bunu gerekli kılması gibi faktörlerle dilde ihtiyacı karşılamak üzere *yaktur-* eyleminden istifade edildiği görülmüştür. İhtiyaca yönelik olarak dilde türetilen sözcük, daha önce Türkçede *ya**- farazî köklerinin çok katmanlı semantik bir yapıda olduğunu belirten Akı'nın “yaklaşmak, yakın olmak” anlamlarını işaret ettiği ve yaguk/yakru “yakın, hısım, yakınlık” sözcüklerini örneklediği

¹⁰ Caferoğlu, Ahmet (2011). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları; Doğan İsmail, Usta Zerrin (2014). *Eski Uygur Türkçesi Söz Varlığı*, Ankara: Altınpost Yayınları.

(Akı, 2020: 306-308) sözcüklerden hareketle *yaktur-* eyleminin de “yaklaşmak, yakın olmak” anlamlarına gelen bir *ya**- kökünden türediği düşünülmektedir. *ya*-k-tur-* “benzerini yapmak, kopyalamak, nüshasını çıkarmak” anlamlarından hareketle “bastırmak, çoğaltmak” anlamlarına geliştiği düşünülen sözcüğün, Uygurların geç dönemlerinde kullanılmış/tanıklanmış ancak sonraki dönemlere takibi yapılamamıştır. Uygurcanın geç dönemlerinde bilhassa Tantrik olarak adlandırılan Tibet Budizmi eserlerinin yaygın olarak verildiği bir dönemde karşılaşılan ve diğer tarihsel dönemlerde tanıklanamayan¹¹ bu sözcük, belli bir dönem eserlerinde rastlanması nedeniyle hapaks özellikleri göstermektedir. Uygurların Türk tarihinde sosyal, siyasî, ekonomik, beşerî ve kültürel anlamda diğer toplumlardan ayrışmaları kullandıkları dile de yansımış bu değişimi gösteren numuneler dilde yerini almıştır. Artan basım işlerini anlatmak gayesiyle türetilen sözcük Uygurların kültürüne ve yaşantısına dair pek çok ipucunu da ifade etmektedir.

Sonuç:

Uygurların coğrafi olarak yakın oldukları toplumlarla ilişkileri ve diğer toplumlarla ticarî ve daha pek çok sebeple kurdukları yakınlıklar onları türlü alanlarda geliştirmiş ve uygarlaştırmıştır. Kâğıdı kullanan Çin toplumuyla yakınlık, alfabesi baskı tekniğine uygun olan Uygurları eser yazma, çoğaltma, bastırma işlemlerinde bir adım öteye taşımış, tarihe bu anlamda derin bir iz bırakmasına da vesile olmuştur. Yeni dinlerin kabulü ile yerleşik düzene uyum sağlayan Uygurlar, benimsedikleri Budizm’in etkisiyle de dinin gereklerini gerçekleştirerek karmalarını düzeltmenin yollarını aramış ve yaşamlarında bolca iyilik ve sevap yapmaya yönelmişlerdir. Budizm’i benimseyen Uygurların sevaplarını arttırabilmelerinin yollarından bazıları tılsımlı sözcük tekrarları, dinî eserlerin çoğaltılmaları ve dağıtılmaları ve dua tekerleklerinin döndürülerek o duanın sürekli tekrar edilmesini sağlamak gibi uygulamalar olmuştur. Bir eserin çoğaltılması ve dağıtılması nispetinde insanların hayatlarına iyilik ulaşacağı ve basımdan elde edilen gelirlerin manastırlarda fon olarak kullanacağı vb. gerekçelerle Uygurların bilhassa geç dönemlerinde baskı ve çoğaltma işlemlerinin ivme kazandığını söylemek mümkündür. Gelişen bu ihtiyaca yönelik dilde yeni sözcükler türetilmiş ve *yaktur-* eylemi artan basma, çoğaltma işlemlerini aktarmak amacıyla kullanılmıştır. Uygurca metinlerde karşılaşılan sözcük araştırmacılar tarafından farklı şekillerde anlamlandırılmış ve önceleri hatalı olarak “yakmak, tutuşturmak” anlamlarında aktarılmış olsa da, son dönem eserlerinde bu karışıklık giderilmiş ve sözcük, “bastırmak, çoğaltmak” anlamlarında madde başı olarak değerlendirilmiştir. Uygurların geç dönem eserlerinde yer alan ve diğer tarihsel dönem eserlerinde tanıklanamamış sözcük bu haliyle bir hapaktır ve Uygurların Türk toplumları arasındaki ayrıcalıklı yerine işaret eden güzel bir örnektir.

¹¹ Sözcük, Uygur Dönemi dışında Türkçenin Tarihi Dönem sözlüklerinde de taranmıştır. Buna göre Kaşgarlı *yaktur-* eylemini “(ateş) yaktırmak, değdirmek (Atalay, 2006: 732) anlamında açıklamıştır. Sözcük Kutadgu Biig’de de yer almamıştır. Kıpçak Türkçesi sözlüklerinde de bulunmamaktadır (Toparlı, 2007). Harezmi Türkçesi döneminde rastlanmamıştır (Ünlü, 2012). Çağatayca sözlüklerinde de bulunmamaktadır (Kaçalın, 2011). Tarama sözlüğünde de böyle bir sözcüğe rastlanmamıştır (Dilçin, 1983). Lehçelerde ise Yeni Uygur Türkçesi sözlüğünde *yaktur-* “1. beğenmek, sevmek; 2. Ateşlemek yakmak” anlamlarında (bahsi geçen fiilden bağımsız olarak) ifade edilmiştir (Necip, 2008: 455). Kazak Türkçesi Sözlüğünde *yaktur-* “beğenmek, sevmek” (Koç vd. 2003: 154) anlamlarında (bahsi geçen fiilden bağımsız olarak) kullanılmıştır. Sözcük diğer lehçe sözlüklerinde de yer almamıştır. Ayrıca sözcük OTWF’de ve Derleme Sözlüğünde de bulunmamaktadır (Erdal, 1991; DS 2009).

Kısaltmalar

Akt. : Aktaran

Yun. : Yunanca

Kaynakça

- Ağca, F. (2014). Eski Uygurca metinlerin tarihlendirilişi ile ilgili tespitler. *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 21, 1, s. 1-14.
- Ağca, F., Arıcan A. (2019). Eski Uygurca kolofonlar hakkında. *Türk Moğol Dil Tarih Kültür Araştırmaları*, (Ed. Şaban Doğan), s. 15-27.
- Ağca, M. (2015). Eski Uygur Türkçesinde dua/alkış (anlambilimsel bir inceleme). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Akı, S. (2020). Türkçede ya-* fiil kökünden türemiş kelimeler. *Söylem Filoloji Dergisi*, 5/1, s. 304-310.
- Arat, R. R. (1991). *Eski Türk şiiri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Atalay, B. (2006). *Divanü Lûgat-it Türk IV (Dizin)*. (Çev. Besim Atalay). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Begtimur, M. E. (2018). İlk matbaanın mucidi. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, Sayı 12, s. 160-168.
- Binark, İ. (1964). Türk kitapçılık tarihinde tezhip sanatı. *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, Cilt:8, s. 3-4.
- Cengiz, A. K. (2018). Eski Uygur Türkçesi dönemine ait Tantrik bir metin: Sitāpatrādhārānī. (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara: *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi*,
- Clauson, S. G. (1972). *An etymological dictionary of pre-tirteenth century*. Oxford Clarendon Press, p. 900.
- Dilçin, C. (1983). *Yeni tarama sözlüğü*. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Erdal, M. (1991). Old Turkic word formation a functional approach to the lexicon. Vol. II, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Erdoğan, M. (1971). *Evrimi ile yazı sanatı*. Konya: Yeni Kitap.
- Gömeç, S. (2011). *Uygur Türkleri tarihi*. (4. Baskı), Ankara: Berikan.
- Güç, A., Aliya, S. (2016). Tibet Budizmi'nde inanç esasları ve ölüm ötesi. *U. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9/2, s. 57-88.
- İsi, H. (2020). Tantrik Türk Budizmi üzerine araştırmalar. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 13, Sayı 72, s.112-124.
- İzgi, Ö. (1987). *Uygurların siyasi ve kültürel tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 72/3.
- Kaçalin, M. (2011). *Nevâyi'nin sözleri ve Çağatayca tanıklar*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Koç, K. vd. (2003). *Kazak Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Akçağ.
- Küçük, vd. (2018). *Dinler tarihi*. (10. Baskı), Ankara: Berikan.
- Nadelyayev, V.M., D. M. Nasilov, E.R. Tenişev, A.M. Şçerbak, (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar*. Leningrad: Akademiya Nauk SSSR İstitut Yazıkoznaniya, p. 238
- Necip, E. N. (2008). *Yeni Uygur Türkçesi sözlüğü*. (Çev. İklil Kurban), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Oda, J. (1977). Uygurca bir vesikanın Budizm'le ilgili küçük bir parçası", *Türkiyat Mecmuası*, Cilt: 19, s.183-205.
- Ölmez, M., Uzunkaya U. (2017). Eski Uygurcada Tibet Budizmi. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, s. 61-89.

- Ölmez, M. (1998). Tibet Buddhizmine ait eski Uygurca bahşi ögdisi. *Bahşi Ögdisi Klaus Röhrborn Armağanı*, İstanbul, s. 261-293.
- Ölmez, M. (1996). Chinesische Lehnwörter in uigurischer Xuanzang-Biographie (II). *Türk Dilleri Araştırmaları* 6. 131-166.
- Ölmez, M. (1993). Eski Uygurca Xuanzang biyografisine ait bir okuyucu kaydı. *Türk Dili Araştırmaları* 3, 159-166.
- Raschmann, S. C. (2015). Turfan bölgesindeki Uygurca yazmaların kullanımıyla ilgili neleri biliyoruz?. (Çev. Dilek Bektaş), *Kesit Akademi Dergisi*, 1/2, s.113-134.
- Sertkaya, O. F. (2004). Burkancı (Budist) ve Manici (Maniheist) Türk Edebi çevreleri. *Türk Dünyası Edebiyat Tarihi*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, s.117
- Tekin, Ş. (1962). Uygurlarda sevap tevcihi âdeti ve İslamlıktaki mevlid duası”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt XII, s. 233-245.
- Tekin, Ş. (1993). *Eski Türklerde yazı, kâğıt, kitap ve kâğıt damgaları*. İstanbul: Eren.
- Toparlı, R. vd. (2007). *Kıpçak Türkçesi sözlüğü*. (2. Baskı), Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Türkiye’de halk ağızlarından derleme sözlüğü (2009). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ünlü, S. (2012). *Harezmi- Altınordu Türkçesi sözlüğü*. Konya: Eğitim.
- Wilkins, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.
- Yakup, A. (2016). Altuigurische Aparimitayus-Literatur und kleinere tantrische Texte. Berliner Turfantexte XXXVI, Turnhout: Brepols.
- Zieme, P. (1995-1996). Donor and colophon of an Uigur blockprint. In SRAA, s. 409-424.
- Zieme P. (1985). *Buddhistische stabreimdichtungen der Uiguren*. Berlin.[BT XIII].
- Zieme, P. (1981). Bemerkungen zur Datierung uigurischer Blockdrucke. *Journal Asiatique*, 269, z. 385-400

İnternet kaynakları:

<https://www.nichirenlibrary.org/en/dic/toc/>

<https://mahajana.net/texts/soothill-hodous.html>